

Om Raoul Wallenberg.

*(Föreläsning i Stockholms Rotary klubb d. 19 maj
1959 av F. von Dardel)*

Det har allt emellanåt publicerats meddelanden om min styvson Raoul Wallenberg den unga sekreterare vid Sveriges legation i Budapest som år 1945 föll i rysk fångenskap. Då dessa meddelanden spritts över en lång följd av år har jag tänkt att en sammanfattning kunde vara av intresse för en sluten krets som den här, men jag ber att den inte kommer till offentligheten genom pressen eller annorledes. Jag skall försöka göra den så kort som möjligt och måste därför utesluta en del detaljer.

Först några ord om förhållandena i Budapest omedelbart före W:s ankomst dit. I mars 1944 hade tyskarna övertagit makten i Ungern och igångsatt en förintelsekampanj mot de ungerska judarna. De neutrala legationerna i Budapest belägrades av skräckslagna människor. För att skydda de hjälpsökande, främst dem som haft förbindelse med Sverige, från att deporteras till förintelselägren utfärdade den svenska legationen provisoriska pass, som skulle utgöra skydd för innehavarna i avvidan på att de kunde flytta över till Sverige. På grund av den våldsamma tillströmningen av hjälpsökande begärde legationen förstärkning av arbetskrafterna. I början av juli 1944, kort tid efter sedan Kung Gustaf V inter-
venerat hos den ungerska riksföreståndaren Horthy till förmån för de ungerska judarna, förordnades W. till förste sekreterare vid legationen med särskilt uppdrag att försöka hjälpa de förföljda.

Han anställde en stab av medarbetare, som så småningom uppgick till ca 400 personer och lät utfärda en mängd skyddspass. En del av passens innehavare fick bo i särskilda hus, som hyrdes i stadsdelen Pest, de s.k. svenskhusen, där det så småningom samlades tusentals människor. Sen riksföreståndaren störtats i oktober 1944 och tyskarna insatt pilkorsarnas ledare Szalasi som regeringschef, började en period av terror, som blev allt mer

desperat ju längre sovjettruppernas offensiv mot Budapest fortskred. Medan övriga medlemmar av den svenska legationen uppehöll sig på olika platser i Stadsdelen Buda, förlade W. under denna period sin huvudsakliga verksamhet till Pest, där hans organisation och skyddslingar befann sig. Han försökte i möjligaste mån värja sina skyddslingar mot de många överfall, för vilka de utsattes av pilkorsarna, och han motsåg med en viss grad av förhoppning den dag, då sovjettrupperna skulle ockupera staden.

På nyåret 1945 hade marskalk Malinovskis armé börjat tränga in i Pest. W. beslöt då att försöka ta sig över till den del av staden som intagits av ryssarna. Den 13 januari lyckades han jämte sin chaufför Langfelder ta sig över stridslinjen vid Benzurgatan och presenterade sig för den ryska majoren Demtjinkov, för vilken han visade sin legitimation. Den 17 januari besökte han för sista gången sitt högkvarter vid Tatrugatan i Pest samt meddelade att han skulle fara till Debrecen för att få kontakt med Malinovskis högkvarter. W. sa därvid att han inte visste om han for som gäst eller som fånge. Han var vid besöket åtföljd av en rysk officer och Langfelder. Efter att ha lämnat kassören pengar för den fortsatta hjälpverksamheten avreste han under militäreskort i riktning mot Debrecen.

I en skrivelse den 16 januari 1945 meddelade v. utrikeskommissarien Dekanosov den svenska Moskvaministern Söderblom att W. anträffats i den av sovjettrupperna erövrade delen av Budapest och att åtgärder till skydd av W. och hans egendom vidtagits av de sovjetiska militärmyndigheterna.

En månad senare, någon dag i mitten av februari, uppsökte W:s mor Sovjets ambassadör i Stockholm mme Kollontay, som då förklarade att W. var i Ryssland och befann sig väl. Något senare bad mme Kollontay utrikesminister Günthers fru att framföra samma meddelande till Günther.

Under februari och mars månader anmodade utrikesdepartementet - jag använder i fortsättningen förkortningen UD - upprepade gånger minister Söderblom att inhämta upplysningar om de andra Budapestsvenskarnas öde. I fråga om W. ansåg sig UD den 17 februari kunna meddela konsulatet i Wien att denne vore

i säkerhet sedan en månad tillbaka, men telegraferade den 8 mars till Söderblom att W. var efterlängtdad och frågade när han kunde hitväntas.

Den 12 mars svarade Söderblom att W. enligt meddelande från Bukarest vore försvunnen se'n den 17 januari.

Samma dag den 12 mars kungjordes i den ungerska radion att W., som försvunnit den 17 januari, sannolikt mördats av Gestapo-agenter.

Den 15 april 1945 kom hela Budapestlegationen med undantag för W. hem till Stockholm. Se'n min fru och jag kort efteråt uppvaktat Günther, anmodade denne Söderblom att uppsöka Dekanov och hemställa att vederbörande ryska militärmyndigheter, under vilkas beskydd W. blivit ställd, måtte anmodas att verkställa en noggrann undersökning ang. dennes vidare öde.

Under april-juni gjorde Söderblom åtskilliga påminnelser i saken, men skrev den 6 juli att han hört ett rykte att W. skulle i förklädnad vistas i Budapest och att han därför ansåg sig tills vidare inte böra företaga sig något i saken.

Se'n UD svarat att detta rykte inte borde föranleda till passivitet, skrev Söderblom den 14 augusti att det i dåvarande läge knappast vore lämpligt att bedriva saken från Moskva.

Efter utrikesministerskiftet på sommaren 1945 uppsökte vi i början av september den nya utrikesministern Undén, som förklarade att han inte hade några maktmedel för att tvinga fram något svar från ryssarna. På anmodan av UD överlämnade emellertid Söderblom den 3 november 1945 en not till Sovjets utrikesministerium, vari han hemställde om upplysning ang. resultatet av efterforskningarna efter W. Vid en förnyad förfrågan den 30 november fick han den upplysningen att militärmyndigheterna ånyo beordrats att vidtaga undersökning efter W., men att något besked från dem ännu inte inkommit.

Under första halvåret 1946 gjorde Söderblom en del ytterligare förfrågningar utan resultat. När han i juni 1946 i samband med sin förestående transport från Moskva uppvaktade Stalin, lovade denne att saken skulle upplaras. Detta löfte infriades inte.

Något tidigare - i maj 1946 - förklarade Ungerns minister i Stockholm, att det nu kunde anses fastslaget att den spårlöst försvunne Budapestattachén W. mördats tillsammans med två ryska officerare på resa från Budapest till Debrecen!

I UD tycks man vid den tiden ha varit benägen att sätta tro till den uppgiften. När vi på sommaren 1946 besökte UD tillsammans med en person, för vilken en ungrare berättat att han efter Budapests erövring suttit som fånge hos N.K.V.D. tillsammans med W., förklarade biträdande kabinetssekreteraren att han för sin del trodde att W. var död.

Vid samma tid uppsöktes vi av en österrikisk författare Philipp, som sökt sig hit till landet och som nu för en tidningsräkning begärde en intervju ang. W. Efter att ha tagit del av de upplysningar vi fått blev han övertygad om att W. hölls fången i Ryssland. Denna uppfattning utvecklade han i en bok och en mängd tidningsartiklar. Härvid blev han utsatt för mycken mistro från folk, som påstod sig veta bättre, men det har se'n visat sig att det var han som hade rätt. Han satte sig i förbindelse med en del av W:s f.d. medarbetare i Budapest och fick av dem höra att de ryska polismyndigheterna där anhållit dem och underkastat dem pressande förhör, varvid polisen framfört anklagelser mot W. för spioneri. Man ansåg allt tal om den svenska legationens och särskilt W:s humanitära verksamhet som osanning och förklarade att W. var spion åt tyskarna. Varför skulle han annars ha arbetat i Budapest. Hela judearbetet hade kommit till för att dölja spioneri för fascisterna.

Emellertid fortgick UD:s något ensidiga korrespondens med Sovjets ~~utrikes~~ ministerium. I december 1946 överlämnades en ny not, vari framhölls att under den tid av närmare två år som förflutit, se'n W. togs i beskydd av sovjetiska militärmyndigheter, hade saken väckt uppseende i svensk opinion och den svenska regeringen ansåg sig ha rätt att förvänta ett bestämt besked.

Vid förfrågningar som Söderbloms efterträdare i Moskva Hägglöf och Sohlman gjorde under första halvåret 1947 fick de veta, att man inte funnit något spår efter W., oaktat de mest energiska efterforskningar bedrivits av generalstab, militärpolis, säkerhetspolis och andra myndigheter.

Under hela denna tid befann sig W., enligt vad man nu vet, allt se'n januari 1945 i fångenskap i Moskva.

Då UD:s framställningar hos sovjetmyndigheterna inte syntes leda till något resultat, vände sig W:s mor på sommaren 1947 till föreningen Fred och Frihet med en förfrågan om föreningen kunde göra något åt saken. Föreningens ordförande fru Birgitta de Vylder Bellander blev livligt intresserad och organiserade snabbt en sammanslutning av föreningar med ett sammanlagt medlemsantal av mer än 1.000.000. Det tillsattes ett arbetsutskott kallat Raoul Wallenbergsaktionen med fru Bellander som ordförande. Aktionen avlät nu en skrivelse till den ryska regeringen med krav på W:s hemsändande. Saken tycks ha väckt sovjetmyndigheternas uppmärksamhet ty vid samma tidpunkt hitkom två ungrare, nobelpristagaren Szentgyörgyi och en författare Levai, som utgivit en bok om W. Båda gjorde uttalanden till tidningarna som gick ut på att W. under striderna i Budapest dödats av fascisterna.

Sovjets utrikesministerium, som dittills lämnat U.D:s framställningar obesvarade, kom sent omsider den 18 augusti 1947 med ett svar. I en not undertecknad av v. utrikesminister Vysjinskij, meddelades att det som resultat av noggrann undersökning fastställdes att W. icke finns i Sovjetunionen och att han är okänd för oss. Det är riktigt att utrikesministeriet den 14 januari 1945 fick ett meddelande från en officer vid de sovjetiska truppena i Budapest att W. skulle ha anträffats på Benzurgatan, men noggranna efterforskningar efter honom ha inte lett till resultat och den sovjetiska officer, som lämnat meddelandet, har inte återfunnits. Det återstår endast att förmoda att W. under striderna i Budapest omkommit eller blivit tillfångatagen av Szabasys anhängare.

Den hypotes att W. omkommit i Budapest, som man tidigare låtit framföra huvudsakligen genom ungerska språkrör, upptogs således nu av Sovjets utrikesministerium.

Efter mottagandet av Vysjinskijs not gjorde UD, såvitt jag vet, inte någon démarche i Moskva till förmån för W. under de fyra närmast följande åren.

I slutet av år 1951 fick vi höra att en från Ryssland hemkommen italiensk diplomat vid namn de Mohr sagt sig ha suttit i samma fängelse i Moskva som W. Min son Guy for då ner till Rom och sammanträffade med de Mohr, som berättade att han och W. varit cellgrannar i Lefortovskajafängelset från våren 1945 till våren 1948 och att han under denna tid stått i kontakt med W. genom knackningar i cellväggen. Se'n denna berättelse rapporterats till UD, verkställde Philipp och en kommissarie vid statspolisen, på uppdrag av dåvarande kabinetssekreteraren Arne Lundberg, ytterligare förhör med de Mohr och andra från Ryssland hemkomna italienska diplomater. Därvid bekräftades i huvudsak de Mohrs uppgifter.

När se'n även tyska och österrikiska fångar började komma hem från fångenskapen, förhördes också de genom UD:s försorg och man fick så småningom en bild av vad som hänt W. För en fånge, med vilken W. delade cell i Ljubljanskajafängelset under våren 1945, berättade han att han och hans chaufför Langfelder efter att ha skickats från den ena instansen till den andra i Budapest blivit häktade och per järnväg förts till Moskva, där de insatts i Ljubljanskaja. Där hade W. utan resultat skrivit en inlaga till fängelsedirektören och protesterat mot häktningen samt begärt att få komma i förbindelse med den svenska legationen. Vid ett förhör, som han underkastades i Ljubljanskaja, hade han anklagats för spioneri i Budapest. Förhørsledaren hade bl.a. sagt: "Ni är oss ju bekant. Ni tillhör en storkapitalistisk familj i Sverige." I mitten av maj 1945 överfördes W. till Lefortovskajafängelset. I angränsande celler satt de Mohr och ett antal andra fångar, som efter sin hemkomst berättat om sina knackningskontakter med W. Enligt deras berättelser hade W. under sin vistelse i Lefortovskaja skrivit en inlaga till Stalin med begäran att komma i förbindelse med den svenska legationen, men inlagan hade inte lett till något resultat. Vid ett förhör hade förhørsledaren sagt att W. var ett politiskt fall. Om han var oskyldig var det hans sak att bevisa det. Som det bästa beviset för att han var skyldig angavs att den svenska beskickningen och den svenska regeringen inte hade gjort något åt hans sak. En begäran av W. att få komma i direkt kontakt med den svenska legationen eller Röda Korset hade förhørsledaren avvisat under hän-

visning att ingen människa tog någon notis om honom. Vid ett annat förhör hade W. frågat om han skulle dömas eller inte, vartill förhørsledaren svarat: "Ni kommer av politiska skäl aldrig att dömas."

Hur länge W. satt kvar i Lefortovskaja är inte fullt klarlagt. Hans cellgrannar ha lämnat olika uppgifter härom, växlande från hösten 1946 till våren 1948. I den cell där han satt tycks emellertid andra fångar ha flyttat in omkring den 1 mars 1947, vilket tyder på att W. vid den tiden flyttats till en annan del av Lefortovskaja eller något annat fängelse.

Det bevismaterial om W:s fångenskap i Ryssland, som inkommit till UD, föranledde departementet att år 1952 återupptaga sina démarcher ang. W. I en not den 11 februari 1952 meddelades att det förelåg ett antal utsagor, som styrkte att W. f.o.m. år 1945 befunnit sig i fängsligt förvar i Moskva. Svenska regeringen anhöll att Sovjetunionens regering vidtog de för W:s återförande till Sverige erforderliga åtgärderna.

Se'n ryska Stockholmsambassaden den 16 april 1952 svarat att sovjetmyndigheterna inte förfogade över några tilläggsuppgifter utom det som meddelats i Vysjinskijs not, frågade UD i en ny not den 23 maj samma år om Sovjetregeringen - i fall den fick del av de uppgifter om W, som frankommit genom de svenska myndigheternas undersökningar - vore beredd att utföra de undersökningar, vartill dessa undersökningar gav anledning.

Ett år senare - den 5 augusti 1953 - gjorde den sovjetiska ambassadören Rodionov ett besök hos kabinettssekreteraren Lundberg och förklarade att han fått i uppdrag att meddela att det genom noggranna undersökningar av de kompetenta sovjetorganen blivit fastställt att W. inte varit eller inte vore i Sovjetunionen. Rodionov tillade att W. på det mest oblyga sätt utnyttjats för mot Sovjetunionen fientliga ändamål. Med sådana ändamål utbredde några tidningar smädliga uppdiktade artiklar om W. föregivande att de byggde på uppgifter från något slags vittne. Ambassaden var befullmäktigad att meddela att alla försök att förbinda W:s öde med hans förmenta vistelse i Sovjetunionen vore helt grundlösa.

Vid besök i Moskva år 1954 tog Undén upp W:s sak med medlemmar av sovjetregeringen. Från sovjetryskt håll utlovades då att

om W. anträffades skulle han återsändas till Sverige. Detta löfte återopades i en not, som UD avsende den 10 mars 1956, vari meddelades att ytterligare vittnesmål inkommit. Vid noten var fogat ett intyg av två f.d. justitieråd, Rudolf Eklund och Erik Lind, att det enligt deras mening inte förelåg något tvivel om att W. efter det han år 1945 ställts under effektivt ryskt förvar senare befunnit sig som fånge i Sovjetunionen och att materialet enligt svensk rätt innefattade bindande bevisning därom.

Ryska utrikesministeriet svarade den 19 mars 1956 i samma stil som förut. Vad anginge hänvisningarna till några slags vittnesmål från krigsförbrytare, som i förtid befriats från sina straff, vore det omöjligt att som trovärdiga godtaga dessa vittnesmål, som stred mot fakta framkomna som resultat av en av sovjetiska organ gjord noggrann undersökning. Tidigare meddelade förklaringar att W. icke funnes i Sovjetunionen var uttömmande och slutgiltiga.

Vid statsminister Erlanders och statsrådet Hedlunds besök i Moskva på påsken 1956 tog de upp W:s sak. Vid besöket utfärdades en kommuniké, vari meddelades, att det vittnesmaterial ang. den i Budapest försvunne diplomaten W., som medförts vid besöket, överlämnades till sovjetiska vederbörande för granskning. Samtidigt bekräftades att W. givetvis skulle få hemresa, om han befann sig i Sovjetunionen.

Trots meddelande från rysk sida att man snarast möjligt skulle ge besked om resultatet av Sovjetmyndigheternas undersökningar dröjde det närmare ett år, innan ett sådant besked.

I ett memorandum den 6 februari 1957 från v. utrikesminister Gromyko upprepades de vanliga försäkringarna att man företagit en noggrann undersökning av arkiven för fångregistrering och undersökningsfrågor i syfte att finna upplysningar om W. Likaså hade förhör hållits med många personer, som skulle kunna ha någon förbindelse med saken. Som resultat härav hade man inte påträffat några som helst uppgifter om W:s uppehåll i Sovjetunionen. Ingen av de förhörda kände till W.

I samband därmed hade man vidtagit en prövning sida för sida av arkivdokument från alla biträdesavdelningar vid vissa fängelser. Som resultat av en sådan prövning hade i arkivdokument från sjuk-

vårdstjänsten i Ljubljanskajafängelset påträffats ett dokument som det funnes grund att betrakta såsom hänförande sig till W., nämligen en handskriven, den 17/7 1947 daterad rapport från den numera avlidne chefen för sjukvårdstjänsten vid fängelset Smoltsov till förutvarande ministern för säkerhetstjänsten Abakumov, enligt vilken den för Abakumov bekante fången Walenberg under natten avlidit i cellen, förmodligen till följd av myokardinfarkt. På grund härav borde den slutsatsen dragas att W. avlidit i juli 1947.

I Gromykovs memorandum tillägges att W. tydligen arresterats inom området för sovjetiska truppers krigshandlingar. Samtidigt kunde det anses otvivelaktigt att W:s senare kvarhållande i fängsligt förvar och de oriktiga uppgifter om honom, som vissa förutvarande ledare för säkerhetsorganen under en följd av år lämnat till utrikesministeriet, varit en följd av Abakumovs brottsliga verksamhet. Abakumov hade senare blivit dömd och arkebuserad.

I Gromykovs memorandum erkännes således de oriktiga uppgifter, som tidigare lämnats, men det skylles på säkerhetsorganen d.v.s. N.K.V.D. Det är emellertid att märka att inte bara Abakumov, som år 1947 ännu haft en jämförelsevis underordnad befattning i N.K.V.D, utan också v. utrikesministrarna Dekanosov och Vysjinskij tillhört N.K.V.D. Uppgiften att Sovjets utrikesministerium fått oriktiga uppgifter från N.K.V.D. bör således betraktas med en viss skepsis liksom sovjetmyndigheternas uppgifter i allmänhet.

De uppgifter som lämnats i Smoltsovs rapport är uppenbarligen alltför knapphändiga för att ge en säker identifiering av den för Abakumov bekante fången Walenberg. Denna omständighet samt felstavningen av namnet och den försiktiga formuleringen "att det finnes grund att betrakta rapporten såsom hänförande sig till W.", vilken formulering starkt avviker från Sovjetmyndigheternas tidigare kategoriska uttryckssätt, tycks lämna möjligheten öppen för en framtida förklaring att rapporten avsett någon annan person.

I en svarsnot den 19 februari 1957 sade sig den svenska regeringen ha svårt att tro att all annan dokumentation ang. W:s vistelse i sovjetiska fängelser än den omnämnda rapporten skulle vara helt utplånad. Den svenska regeringen förväntade därför att, om ytterligare material framkomme i Sovjetunionen, som kunde klarlägga vad som hänt W., detta skulle delges Svenska UD. Å andra sidan

förbehöll sig den svenska regeringen att ställa till förfogande det ytterligare material ang. W., som bedömdes vara av betydelse för fortsatta undersökningar i Sovjetunionen.

Enligt vad några hemvända fångar berättat tycks det i slutet av juli 1947 ha rått en viss nervositet bland dem som hade hand om W. Fångar som delat cell med W. eller med dennes chaufför Langfelder underkastades då förnyade förhör varvid de utfrågades om vad W. resp. Langfelder berättat för dem och om de meddelat något därom till andra fångar. Efteråt fick de sitta i ensamcell under 1/2 å 1 år. Under sin fortsatta fängelsetid sammanfördes de i grupper på två å tre i samma celler men skilda från andra fångar. Man tycks således vid den tiden ha velat förhindra en vidare spridning av kännedomen om W:s fångenskap. Om myndigheterna var så angelägna att isolera dem som fått kännedom om W., borde de ha ännu större skäl att isolera W. själv. Inom sovjetunionen finns det isoleringsfängelser, där fångar hålls effektivt avspärrade från yttre världen. Då dessa fångar i allmänhet är sovjetmedborgare, som på något sätt förbrutit sig mot regimen, är det mycket sällan som hemvändande fångar av annan nationalitet haft kontakt med någon av dem. Det finns dock ett antal sådana fångar, som uppgivit att W. placerats i ett isoleringsfängelse.

Sålunda har en hemvänd tysk, som suttit i Vladimirfängelset 10 mil öster om Moskva från våren 1956 till hösten samma år, berättat att han där träffat en sovjetmedborgare, som jag av diskretionsskäl kallar fången Z. Denne hade suttit där se'n 1945 och var utmärkt väl orienterad beträffande fängelsets prominenta fångar. Enligt honom hade W. befunnit sig i Vladimirfängelset under en längre tid i början på 1950-talet (således efter den dag då han skulle ha dött enligt Smoltsovs rapport). Fången Z. hade under någon tid varit intagen i fängelsets sjukavdelning. I en del av denna avdelning satt de fångar, som hölls isolerade, och där fanns också W. Om han var sjuk eller endast isolerad visste Z. inte. Den hemvändande tysken tvivlade inte på Z:s trovärdighet, då denne alltid talade sanning.

På hösten 1958 kom en schweizare hem från rysk fångenskap och berättade att han på våren 1954 kom till Vladimirfängelset och att han på sommaren samma år överfördes till fängelsets sjukavdel-

ning. Kort därefter kom han i början av augusti 1954 i knackningskontakt med en fånge som angav sig vara W., l:s sekreterare vid svenska beskickningen i Budapest, bortsläpad 1945. Han gav schweizaren i uppdrag att, om denne blev fri, anmäla på ett svenskt konsulat eller legation att W. inte hade tillstånd att skriva och inte heller fick några brev.

Schweizarns berättelse återgavs i Svenska Dagbladet och D.N. i höstas. I samband därmed antydde att det möjligen kunde föreligga en förväxling med en annan tjänsteman vid den svenska Budapestlegationen. Därmed måste ha avsetts en tysk-rysk tolk, som en tid tjänstgjort på legationens B.avdelning och som mycket riktigt suttit i Vladimirfängelset men som flyttats därifrån i juni 1953. Denne var således inte kvar i Vladimirfängelset, när schweizarn kom dit på våren 1954. Den antydda möjligheten till förväxling kan därför inte godtagas.

Enligt de erhållna upplysningarna har således W. under 1950-talet befunnit sig i Wladimirfängelsets isoleringsavdelning.